

Straipsniai

LIETUVIŲ DRAUDŽIAMOSIOS SPAUDOS IR TAUTINĖS TAPATYBĖS SĄSAJOS

VYTAUTAS MERKYS

Lietuvos mokslų akademija
Gedimino pr. 3, LT-01103 Vilnius, Lietuva

Knyga ir spauda, kaip pripažįsta dabartiniai Vakarų istorikai, pavyzdžiui, Benediktas Andersonas, yra svarbus tautinės tapatybės ugdymo ir suvokimo veiksnys [1, 60–61]. Keleto šimtų metų knygos istorija rodo, kaip palengva spausdintas žodis suteikė atitinkamo etnos kalbai pastovumą ir vietoje senųjų religinių kūrė naujas tautines bendruomenes. Istant luominei visuomenės struktūrai ir į švietimo, institucinių mokyklų orbitą įtraukiant liaudį, spauda tapo modernios demokratinės tautos tapatumo sąlyga ir tautinio sąjūdžio komunikacinė priemonė.

Šią lietuvių etninės konsolidacijos ir tapatumo raidą, kuriai neabejotiną postūmį teikė baudžiavos panaikinimas, netikėtai sutrikdė spaudos draudimas, trukęs 40 metų, nuo 1864 iki 1904 m. Šiuo klausimu jau daug rašyta, turime studijų ir informacinių žinytų, iš kurių minėtina ką tik išleista stambi Benjamino Kaluškevičiaus ir Kazio Misiiaus informacinė knyga [6] su visų įkliuvusių ir neįkliuvusių, įvairiuose atsiminiuose ir kitur paminėtų lietuviškos spaudos platintojų, rėmėjų biogramomis ir išsamiomis bibliografinėmis nuorodomis.

Minint lietuvių spaudos atgavimo šimtmetį, vėl iškilo aikštėn įvairūs nauji istoriografiniai prieštaravimai, netgi dėl to, ar ši spauda apskritai buvo uždrausta, ar tik siekiant sudaryti geresnes etninės raidos sąlygas, ypač saugant nuo polonizacijos, lotyniškas-lenkiškas raidynas pakeistas kirilika. Panašius teiginius lėmė vienpusis rusų administracijos pareigūnų, švietimo žinybos tarnautojų susirašinėjimo pažinimas, cenzūros, represinių įstaigų veiklos, pačios politinės realybės ignoravimas. Dėl ribotos mūsų straipsnio apimties plačiai šių istoriografinių naujovių aptarti negalėsime. Kada ne kada paliesime tik vienos jubiliejinės mokslinės konferencijos pranešimų publikaciją [18]. Jos sudarytojas Darius Staliūnas iš dalies įspėja, kad „skaitytojas čia ras kartais gana skirtingus kai kurių raidžių keitimo istorijos epizodų vertinimus“ [18, 13].

Visų pirma sustokime prie mėginimų teigti, kad kirilicos įvedimas lietuvių raštui buvo *nesmurtinis*. Tiesa, dabar, kaip ir seniau, sutinkame, kad šios akcijos teoretiku gali būti laikomas žinomas slavų filologas ir istorikas, Imperatoriškosios mokslų

akademijos narys korespondentas Aleksandras Hilferdingas. Tačiau ir jo *teorija* su-brendo palankioje slavofilų ir panslavistų aplinkoje bei Didžiųjų reformų atmosferoje. Jis aiškino, kad lietuviai yra artimiausia slavams *gentis*, kurią reikia išplėsti iš lenkų – *paklydėlių* slavų – politinės ir kultūrinės įtakos ir grąžinti į istorinį *pilietiškuumą*, *krikščionybę*, t. y. politinės rusų tautos ir stačiatikybės sferą, supriešinant tautiškai abejingą liaudį su lenkų privilegijuotais luomais ir Katalikų Bažnyčia. Vienas kultū-rinių vienijančių veiksnių turėjo būti bendras raidynas – kirilika. Tai laikyta bene aktualiausiu uždaviniu, kai valstiečiai buvo paleisti iš baudžios ir iš dalies įgijo pilietinių teisių [4, 59, 63, 66 ir kt.]

Nuslopinus 1863–1864 m. sukilimą tiesiogiai caro paskirti ir įgalioti rusų admi-nistracijos vadovai – vyriausiasis Šiaurės vakarų krašto viršininkas Michailas Murav-jovas ir Valstybės tarybos valstybės sekretorius Lenkijos Karalystės reikalams Niko-lajus Miliutinas – A. Hilferdingo idėją ėmėsi įgyvendinti drastiškomis priemonėmis: 1864–1865 m. laipsniškai lietuviškiems leidiniams įvedė kiriliką ir administracinį jų leidimo *monopolį*. Kad kitataučių kultūra nebūtų keliama į aukštosios kultūros lygį, lietuviams imta leisti vien valdžios potvarkius, elementorius, kalendorius ir religines knygas, oficialiosios stačiatikių cenzūros patikrintas ir net kryptingai suredaguotas. Savarankiškus privačius leidybinius prašymus Vilniaus ir Varšuvos administracija atmesdavo (pvz., rašytojo Juozo Miliausko-Miglovaros, Juozo Liaugmino). Legaliai su išimtinu Peterburgo vyriausybės leidimu ir Rusijos mokslo įstaigoms 1880 m. gavus caro leidimą skelbti lietuviškus tekstus mokslo reikalams, lotyniškais rašmenimis buvo išspausdinta vos keliolika knygų [14, 43–64, 77–97, 102–110, 129–131 ir kt.].

Aleksejus Milleris įrodinėja, kad kirilikos įvedimo tikslas buvęs vyriausybės noras lietuvius apsaugoti nuo lenkėjimo. Lyg švelnindamas šį savo teiginį, jis toliau rašo: „Tai nereikia, kad kai kurie imperijos biurokratijos atstovai nesitikėjo aprusinti lietuvius ateityje, bet lietuvių surusinimas nebuvo praktinis konkrečios politikos tiks-las XIX a. antrojoje pusėje. Tikroviškesnės atrodė viltys, kad pripratę prie kirilikos, lietuviai lengviau išmoks rusų kalbą kartu su lietuvių kalba“ [15, 22]. Prie šių minties viražų kažkaip nesiderina paties A. Millerio prieš tai pasakyti žodžiai, kad kalba, spaudmenys ir raidynas dažnai turėdavę ir tebeturintys „esminę reikšmę tapatybės formavimuisi“ [15, 15].

Nesinorėtų įtarti, kad A. Millerio teiginiai primena viešai rusų vyriausybės dekla-ruotos politikos apologiją. Antai vidaus reikalų ministro Piotro Valujevo 1865 m. rug-sėjo 23 d. aplinkraštis, uždraudęs *lotynišką-lenkišką* raidyną, tai motyvuoja siekimu „žemaičius, lietuvius ir latvius sklandžiai susieti su šio krašto gyventojais rusais, taip pat šio krašto gubernijų gyventojams diegti rusų kalbą ir gentines tarmes“ [11, 93, 291].

A. Milleriui nepritaria Michailas Dolbilovas, jau anksčiau pasižymėjęs studija apie M. Muravjovą [27]. Jis rašo: „Lietuvių kalbos lotyniškais rašmenimis uždraudi-mas 1865 m. buvo svarbi posukiliminės rusinimo kampanijos Šiaurės vakarų krašte

dalis“ [2, 111]. Suprantama, kad prievartinis kirilikos primetimas lietuviškai spaudai reiškė smūgį natūraliam jos plėtojimuisi, pasmerikmą analfabetizmui, rimčiausią kliūtį tautinei tapatybei plėtotis. Tačiau M. Dolbilovas sureiškina vietos administracijos, ypač švietimo žinybos tarnautojų iniciatyvą. Vyriausybė, sakytume, paliekama nuošalyje, nes Rusijoje nebuvo tautinę politiką derinančių centrų [2, 136]. Kaip rodo lietuvių spaudos uždraudimo eiga, vietos administracija išties buvo labai aktyvi. Tačiau autokratinėje valstybėje vietinė biurokratija niekad neturėjo autonominės veiklos galimybių (išskyrus įvairius savavaliavimus) ir juolab autonominės politikos. Andrzejus Nowakas, rašydamas apie XIX a. Rusijos imperijos politiką, apibendrina, kad Vakarų pakraščiuose „idėja panaudoti principą *divide et impera* vykdant tautinę politiką kilo iš paties valdovo“ [16, 119]. Manychiau, kad tai įrodo M. Muravjovo 1865 m. balandžio 5 d. memorandumas carui dėl galutinio rusiškų raidžių įvedimo į „žemaitiškus elementorius ir maldaknyges“, 1866 m. sausio 30 d. ir 1880 m. balandžio 22 d. žodiniai caro paliepimai dėl lietuviškų leidinių, paskui – jau XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje – jo valios pareiškimai lietuviškos spaudos legalizavimo klausimu. Vyriausybės koordinuojamasis vaidmuo reiškėsi minėtu 1865 m. P. Valujevo aplinkraščiu, 1872 m. gruodžio 20 d. Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos aplinkraščiu dėl lietuviškų leidinių gotiškais rašmenimis uždraudimo. „Centro“ vaidmenį vaidino visa Vidaus reikalų ministerija su savo Kitatikių dvasinių reikalų departamentu, Liaudies švietimo ministerija, Švč. Sinodas ir kt. Pagaliau ypatingus caro įgaliojimus turinčius M. Muravjovą, Konstantiną Kaufmaną, N. Miliutiną būtų problemiška laikyti vien periferinės administracijos atstovais.

Lietuviška spauda lotyniškais ir gotiškais rašmenimis faktiškai atsidūrė už įstatymo ribų, nors atitinkamo juridškai įforminto įstatymo nebuvo. Negausūs valdiniai leidiniai lietuvių kalba rusišku raidynu dėl senų vietos kultūrinių tradicijų laužymo, antikatalikiškų tendencijų buvo gyventojų atmeti ir tapo bereikšmiai. Beje, iš viso išėjo vos 55 tokie leidiniai lietuvių kalba, net skaičiuojant įvairius dalies tiražo riktus ir variantus – 66. Tad liekame neįtikinti, kad revizuojamas *spaudos draudimo* terminas [20, 79], kurį vartoja Rimantas Vėbra, A. Tyla, Arnoldas Piročkinas, V. Merkys ir kt., esąs perdėm platus *lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis* draudimui įvardyti.

Drauge su minėtu kirilikos įvedimu glaudžiai siejasi klausimas, ar valdiniais leidiniais lietuvių kalba siekta ugdyti oficialiai deklaruojamą tautinę tapatybę, ar žlugdyti faktiškai jau iš seno vykstantį tautos konsolidacijos procesą.

Lotyniškų rašmenų lietuvių raštijai idėją brandino Rusijos tautinė *depolonizacijos* politika Vakarų krašte ir Lenkijos Karalystėje. H. Glębockis rašo: „Lenkų, ypač 1863–1864 m. sukilimo veiksnys, kaip nurodo A. Kappeleris [28], turėjo tautinių procesų „žadinimo“ reikšmę ne tik tautos, gyvenusioms tarp rusų ir lenkų, bet ir rusų nacionalizmui“ [3, 78]. Pasak Piotro Łossowskio, caro valdžios požiūriu lietuviškos spaudos draudimas, vykdytas po Sausio sukilimo, buvo vienas senų strateginės krašto

rusifikacijos tikslų [12, 121]. Jau po Lapkričio (1830–1831 m.) sukilimo buvo įtvirtinta rusiška mokykla, kuri atitrūko nuo liaudies ir katalikų religinės praktikos kalbų. Po 1863 m. švietimo reformos buvo uždraustos Žemaičių vyskupijoje prie bažnyčių veikiančios lietuviškos mokyklos. Po to viešajame gyvenime uždrausta lenkų kalba ir lietuviška spauda įprastais rašmenimis. Lietuvių *genties* „grąžinimas“ prie savo istorinių ištakų, kaip jas interpretavo Rusijos etnoreliginės integracijos politika, atrodo lengvai pasiekiamas dalykas. Šia proga verta paminėti nacionalizmą ir rusifikaciją vakariniuose Rusijos imperijos pakraščiuose aptariančią Theodoro R. Weekso knygą, kuri minimizuoja rusifikacinės politikos reikšmę ir net kelia klausimą, ar ji, bent iki XX a. pradžios, iš viso egzistavo. T. R. Weekso vadinamasis imperinis biurokratinis centras apskritai lietuviško nacionalizmo nėra nelaukęs reikšmingu politinei krašto ateičiai [26, 12–13, 67]. Kadangi, kaip šis autorius mano, lietuvių kalba „neužėmė visiškai susiformavusių rašytinių kalbų padėties“ (su tuo galima sutikti), todėl reikia suprasti ir pateisinti „Rusijos vyriausybės pastangas sukurti rašytinę lietuvių kalbą rusiškais rašmenimis“ [25, 184].

Į šias savitas T. R. Weekso nuostatas, kad Rusija buvo autokratinė biurokratinė imperija, kuriai nebūdinga rusifikacinė politika, jau atkreipė dėmesį lenkų istorikai. Andrzejus Walickis kaip tam tikrą priešpriešą iškelia T. R. Weekso mokytojo Edwardo Thadeno studiją *Rusijos Vakarų pasienio sritys* (1984 m.), kuri kitaip nušviečia rusų politiką buv. Respublikos lietuviškose ir ukrainietiškosiose žemėse [24, 119]. Viename vėliau parašytame straipsnyje E. Thadenas lietuvių tautinį sąjūdį laiko atsaku į rusifikaciją. Jis pažymi reikšmingą vyskupo Motiejaus Valančiaus lietuvišką šviečiamąjį literatūrą, slaptąjį mokymo organizavimą, tradicinės lietuviškos spaudos leidimą [21, 8].

T. R. Weeksas mano, kad net XX a. pradžioje lietuvių tauta buvo „visai žemo raštingumo lygio“ [25, 190]. Gal jis iš dalies būtų teisus, jei ano meto Lietuvą lygintų su Vakarų šalimis, pasiekusiomis visuotinį raštingumą. Deja, kaip atrodo, jis turi galvoje Rusijos imperijos realijas. Pasipriešinimas spaudos draudimui, jo išplitimas rodo, kad šios negandos lietuvių tautą užklupo jau pakankamo kultūrinio lygio ir pajėgią priešintis, pavyzdžiui, gerokai pajėgesnę nekaip baltarusių tauta, kuriai savoji spauda taip pat buvo draudžiama. Didžiojoje Lietuvoje, Paprūsėje, XIX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje buvo parapijų, kuriose rašto mokėjo ligi 60 proc. visų suaugusių gyventojų. Net rytinėje Kauno gubernijos dalyje raštingų buvo apie 24 proc. Ligi 1897 m. lietuvių raštingumas padidėjo ir Kauno gubernijoje jis sudarė 53,5 proc., Suvalkų – 43,6 proc. ir Vilniaus – 32,3 proc. Netikėta, bet lietuvių raštingumo lygis buvo atvirkščiai proporcingas santykiniam pradinųjų mokyklų moksleivių skaičiui. Antai 1897 m. šie moksleiviai Kauno gubernijoje sudarė 0,96 proc. visų gyventojų, Suvalkų – 1,52 ir Vilniaus gub. – 1,90 proc. [7, 191]. Valdinė mokykla, priešingai negu deklaravo švietimo žinybos vadovai, nuo pat 1863 m. reformos neturėjo tikslo mokyti lietuviško rašto. Svarbiausia lietuvių mokykla buvo daraktorių ir motinos mokykla.

Lietuvių kalba į Kauno gubernijos liaudies mokyklas buvo įsileista tik kaip pagalbė pirmaisiais mokslo metais. Tuomet galėjo būti vartojami taip pat lietuviški (juos greit išstūmė dvikalbiai) elementoriai kirilika. Tiesa, M. Valančius išsirūpino, kad pirmaisiais mokslo metais lietuviškai būtų leista mokyti tikybos. Vilniaus gubernijos liaudies mokyklų durys lietuvių kalbai liko aklinai uždarytos. Pagaliau sunku suvokti, kaip lietuviški elementoriai kirilika galėjo turėti rašto mokymo funkcijų, jei mokytojai buvo ateiviai rusai, iš kurių vos keletas šiek tiek mokėjo lietuviškai. Tik Augustavo, vėliau Suvalkų gubernijoje lietuvių kalbą, kaip atskirą dalyką, randame visų pakopų mokyklose, tačiau ir čia mokytojai lietuviai ir patys mokiniai vengė vadovėlių kirilika. Tad visiškai suprantama, kodėl statistika neatskleidžia bendro lietuvių raštingumo ir valdinės mokyklos sąsajų. Valdinė mokykla, bent jau Kauno ir Vilniaus gubernijose, lietuvių tautinės tapatybės neugdė ir ugdyti nesiekė.

Prievarta likvidavus senąjį Vilniaus knygų leidybos centrą, kaip žinome, lietuviškos spaudos tradiciniais rašmenimis paklausą ėmė tenkinti Prūsijos, Mažosios Lietuvos spaustuvių, kuriose per 40 metų buvo išspausdinti 2687 lietuviški leidiniai, iš kurių, kaip mano D. Kaunas, apie 2000 buvo skirti Didžiosios Lietuvos skaitytojams [9, 668]. Iš Mažosios Lietuvos nuo 1883 m. sklido tautiniai laikraščiai ir žurnalai. Didžiosios Lietuvos lietuvių protestantai taip pat įsigydavo leidinių gotiškais rašmenimis. Be to, 1874–1904 m. JAV išėjo 712 lietuviškų knygų, neskaičiuojant periodikos, kurių dalis pasiekdavo Lietuvą. Tautinei ideologijai bręsti taip pat buvo reikšmingi tie kitakalbiai lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros veikalai, kuriuos leido rusų ir užsienio mokslo įstaiigos ir pavieniai mokslininkai. Šie leidiniai kėlė lietuvių kalbos ir lietuvių tautos prestižą, kovos dėl savosios spaudos prasmingumo suvokimą [29, 23–34].

Apžvelgiant draudžiamosios spaudos leidimą ir poveikį tautinei savimonei rastis, visų pirma pabrėžtinas lietuvių inteligentijos vaidmuo. Per pirmuosius du spaudos draudimo dešimtmečius svarbiausią vaidmenį atliko katalikų dvasininkai, dirbantys savo krašte ir turintys iš seno nusistovėjusius patvarius dvasinius ryšius su gyventojais, ypač su savo parapijiečiais. Juolab kad ne tik drausta lietuvių spauda, bet ir persekiota Katalikų Bažnyčia. Iš ano meto lietuvių dvasininkų iškiliausias buvo Žemaičių vyskupas M. Valančius, 1867–1870 m. sutelkęs draudžiamosios spaudos leidimo rėmėjų, gabentojų ir platintojų organizaciją, kurioje svarbiausi buvo vyskupo išugdyti jauni kunigai, dirbę pasienio ir net tolimesnėse parapijose. Paskui sekė nauja lietuvių konfesinės ir pasaulietinės inteligentijos karta, leidusi ne tik knygas, bet sukūrusi, redagavusi periodinę spaudą ir ją aprūpinusi savo raštais. Ši periodika atstovavo ryškėjančioms visuomeninėms politinėms krikščionių demokratų, liberalų demokratų ir socialdemokratų kryptims. Kadangi lietuviai Rusijos imperijoje neturėjo didelių tautinės kultūros centrų, periodinė spauda atliko ypač reikšmingas organizacines funkcijas – telkė išsisklaidžiusią inteligentiją, teikė galimybę jos visuomeninei raiškai, rūpinosi tautos švietimu per spaudą ir slaptąsias mokyklas, tautinės idėjos sklaidimu, tautinio

tapatumo ugdymu. Draudžiamoji spauda buvo svarbiausia tautinės veiklos priemonė, šiuolaikinės bendrinės kalbos puoselėtoja. Periodinė spauda tapo svarbus viso tautinio sąjūdžio vadovas.

Draudžiamoji spauda įvairiuose Lietuvos regionuose plito netolygiai ir jos funkcijos nebuvo lygiareikšmės. Iš viso esame išaiškinę 2854 su šia spauda įkliuvusius žmones [13]. B. Kaluškevičius ir K. Misius savo knygoje nurodo net 5880 lietuviškos spaudos rėmėjus ir skaitytojus, tačiau jų dėl daugelio duomenų neapibrėžtumo statistiškai įprasminti neįstengėme. Iš mūsų išaiškintų įkliuvimų geografinio pasiskirstymo matyti kovos dėl lietuviškos spaudos aktyvumas atskirais arealais. Šiuo požiūriu svarbiausios buvo pasienio su Prūsija apskritys: Suvalkų gubernijos – Naumiesčio ir Vilkaviškio, Kauno gubernijos – Raseinių ir Telšių. Tačiau jų padėtis ypatinga tuo, kad Mažojoje Lietuvoje spausdinamos knygos ir laikraščiai jų aplenkti negalėjo pakeliui į kitas Didžiosios Lietuvos apskritis. Tad ne mažiau svarbios taip pat keturios vidinės apskritys – Suvalkų gubernijos Marijampolės ir Kauno gubernijos Šiaulių, Panevėžio ir Ukmergės, iš dalies ir Zarasų. Iš viso devynioms apskritims teko 82 proc. visų įkliuvimų. Šios Lietuvos dalies aprūpinimas spauda ir pastarosios grįžtamasis poveikis sietinas su knygų bei laikraščių gabentojų, platintojų, skaitytojų ir korespondentų draugijomis, kurios tapo vietinėmis plačiųjų gyventojų sluoksnių tautinio tapatumo ugdymo organizacijomis. Šiose aktyviausiose apskrityse skleidėsi M. Valančiaus, Martyno Sederavičiaus organizacijos, Serafino Kušeliausko *Knyginis lietuviškos rašliavos bankas*, *Aušros* platintojų grupės, *Garšvių bendrovė*, *Atgaja*, *Sietynas*, *Artojų draugija* ir dar 19 mažesnių draugijų. Kitos lietuviškos apskritys knygų platinimo atžvilgiu buvo kur kas pasyvesnės, ten panašių draugijų taip pat pasitaikydavo daug rečiau [14, 197–217, 235–292].

Iš kovoje dėl savosios spaudos pasižymėjusių apskričių kilo daugiausia lietuvių patriotų, draudžiamosios spaudos organizatorių, tautinio sąjūdžio ideologų. Miroslavas Hrochas iš viso suskaičiavo 239 tokius lietuvių veikėjus, gimusius Didžiojoje Lietuvoje, iš jų 81 proc. buvo kilę iš minėtųjų aštuonių aktyviausių apskričių [4, 66–71]. Antano Tylos tyrimai [23] taip pat rodo, kad 1905 m. ir 1906 m. minėtos spaudos plitimu išsiskiriančiose apskrityse bendras tautinis sąjūdis reiškėsi plačiausiai ir radikaliausiai.

Atskirai aptartina draudžiamosios lietuviškos spaudos plitimo ir tautinės tapatybės raidos sąsajos gana didelėje Lietuvos dalyje, anuomet priklausiusioje Vilniaus gubernijai. Čia lietuviai gyveno penkiose apskrityse, tačiau oficialiai 1897 m. jie sudarė tik 17,59 proc. visos gubernijos (7 apskričių) gyventojų, tarp katalikų jų buvo 29,83 proc. (lenkų – 13,81 proc., baltarusių – 55,78 proc.). Vilniaus vyskupijai priklausė Vilniaus ir Gardino gubernijų katalikai, – čia lietuviškos spaudos plitimą stabdė ne tik pats administracinis jos draudimas, bet ir religinėje praktikoje iš seno privilegijuotų luomų determinuota lenkų kalba. Jano Jurkiewicziaus nuomone, „paskutiniai XIX a. dešimtmečiai kalbinė lietuvių kaimo gyventojų polonizacija Vilni-

joje greitai plėtojosi, tapo masiniu reiškiniu“ [5, 80–81]. Iš dalies tai vyko spontaniškai, tačiau taip pat verta atkreipti dėmesį į dvasininkų pastangas lenkų kalbą išlaikyti kaip religinę bendruomenę vienijančią veiksnį, universaliąsias katalikybės vertybes sieti su inijinėmis tradicijomis, vėliau su moderniąja lenkyste, ir tai smarkiai stabdė liaudinės lietuvių kalbos vartojimą pridėtinėse pamaldose ir namų maldose. Šie dvasininkai manė, kad bažnyčioje vartojamos lenkų kalbos ir liaudies kalbos harmoniją galima pasiekti liaudį polonizavus, t. y. nepaisant ilgai trunkančios žalos ir sielovadai, ir senajai etninei kultūrai, ir sklandžiai švietimo plėtrai naudojantis spauda savąja lietuvių kalba. Kadangi Vilniaus ir Gardino gubernijų liaudies mokyklose vietinė nerusų kalba buvo apskritai draudžiama, veikė slaptosios pasaulietinės mokyklos, bet kaip rodo jų įklijavimai, čia buvo kone vien lenkiškos. Išmokti lietuviško rašto vaikai realiausia progą turėjo tik ruošdamiesi katechizacijai. Mat tuomet vis labiau įsigalėjo maldaknygių, giesmynų vartojimas bažnyčioje, vaikus siekta išmokyti iš jų melstis. Tačiau lietuviškai mokyta tik tose parapijose, kuriose *liaudinė* lietuvių kalba buvo daugiau ar mažiau pripažįstama kaip vartotina religinėje praktikoje. Katalikų religinės reikmės lėmė, kad Vilniaus vyskupijoje visą laiką vyravo lietuvių religinė spauda, nors pirmiau minėtose aktyviausiose Kauno ir Suvalkų gubernijų apskrityse per paskutinius penkiolika spaudos draudimo metų jau ryškiai pirmavo pasaulietinių leidinių plitimas (tiesa, remtasi tik leidinių pavadinimų, bet ne tiražo statistika).

Dėl Vilniaus vyskupijos katalikų tautinių santykių ypatybių lietuvių dvasininkai buvo svarbiausi savosios spaudos platinimo organizatoriai. Jie kvietė ir rėmė knygnešius, skatino parapijiečius vartoti religinę literatūrą gimtąja kalba. Šie dvasininkai buvo kilę daugiausia iš brandesnės tautiniu atžvilgiu Žemaičių vyskupijos. Kadangi lietuvių spaudos plitimas smarkiai priklausė nuo Vilniaus vyskupijos parapijų dvasininkų veiklos, tai ir lietuvių tautinio tapatumo raiška plėtojosi kone sinchroniškai, atitinkamai parapijiniais židiniais. Antai lietuviškos spaudos paklausa išsiskyrė Žaslių, Žiez marių, Stakliškių, Jiezno, Punios, Alytaus, Butrimonių, Merkinės, Valkininkų, Čiobiškio, Musninkų, Gelvonų, Širvintų, Giedraičių, Molėtų, Tverečiaus, Daugėliškio, Adutiškio, Švenčionių, Labanoro parapijos, jos darė didelę įtaką ir kaimyninėms parapijoms. Vadovaujantys dvasininkai svarbiausia lietuvių tautinės tapatybės ugdymo kliūtimi laikė spaudos draudimą. 1881–1883 metais jie pradėjo kolektyvinių prašymų vyriausybei kampaniją dėl spaudos legalizavimo. Prašymus pasirašė Daugėliškio, Linkmenų, Žaslių, Vidiškių, Žiez marių valsčių valstiečiai [22, 8–9].

Kai spaudos draudimas buvo panaikintas, lietuviška spauda iš atsikūrusio Vilniaus leidybinio centro pradėjo pasiekti kur kas toliau į rytus nutolusias parapijas. Vis dėlto ten, kur įsitvirtino savotiškas bilingvizmas, t. y. kaimietiškos lietuvių ir sakralizuojamos lenkų kalbos atsirbojimas pagal savo funkcinę paskirtį, lietuvių rašto mokymui beveik neliko sąlygų ir lietuviškos spaudos kultūrinė religinė ir juolab tautinio tapatumo ugdymo misija liko neveiksminga.

Lietuviškos spaudos draudimo metais nauja kokybė ėmė reikštis Didžiosios ir Mažosios Lietuvos tautinis tapatumas. Keletą šimtmečių šias abi Lietuvos dalis skyrė politinės, kultūrinės ir religinės pertvaros. Tačiau tuo metu, kai Didžiąją Lietuvą ištiko savosios spaudos draudimas, abiejų lietuvių tautos dalių, gyvenusių savitą etninį gyvenimą, tapatumo blyksnis nušvietė kovos dėl spaudos laisvės perspektyvas. Kokį vaidmenį mažlietuvių kultūriniame gyvenime turėjo spauda ir kaip ji sąlygojo tautinį tapatumą, išnagrinėta svarbiose D. Kauno studijose ir Silvos Pocyტės publikacijose. D. Kaunas teigia: „Knyga liudija abiejų tautos dalių etninį vientisumą ir kūrybos bendrumą. Neatsitiktinai daug Mažosios Lietuvos spaudinių tapo visos lietuvių kultūros savastimi ir žymiaisiais jos paminklais“ [9, 670]. Savo monografijoje apie mažlietuvių aušrininką Jurgį Mikšą D. Kaunas vėl aptarė abiejų tautos dalių ryšius. J. Mikšas, D. Kauno žodžiais, buvo vienas žymiausių organizuoto tautinio sąjūdžio pradininkų ir vadovų, jo „redaguoti periodiniai leidiniai tapo svarbia atskirų tautos dalių suartinimo ir tautinio sąmoningumo ugdymo priemone“ [8, 180–181]. Beje, į tautinio žadinimo darbą įsitraukė ne tik J. Mikšas, bet ir kiti Mažosios Lietuvos lietuvių kultūrininkai pasauliečiai.

S. Pocyტė spaudą taip pat laiko ryškiausia ir daugiausia propaguota didlietuvių ir mažlietuvių bendravimo forma, tačiau šio bendravimo rezultatai likę vienpusiški. Didlietuviai Mažojoje Lietuvoje radę palankią dirvą savo kultūriniais ir politiniams planams įgyvendinti, daugiausia savo leidiniams spausdinti, tačiau patį eilinį mažlietuvių palikę nuošalyje [17, 238, 243, 247–248]. Iš tikrųjų Mažojoje Lietuvoje spauda, skirta Didžiajai Lietuvai, negalėjo eiti be įvairiopos mažlietuvių inteligentų, šviesuolių, spaustuvininkų paramos ir jų literatūrinio bendradarbiavimo, knygnešiu globos, jų aprūpinimo draudžiamąja spauda.

Ne kartą Rusijos administracija aukščiausiu lygiu tarėsi su Prūsijos ir Vokietijos vyriausybe dėl bendro draudžiamosios lietuviškos spaudos persekiojimo. Paastrėjus politiniams santykiams su Vokietija, rusų valdžia abiejų lietuvių tautos dalių ryšius ėmė vertinti ta prasme, kad jais gali pasinaudoti priešiška šalis. Šis klausimas neliko pamirštas nė rengiant lietuvių spaudos draudimo panaikinimo bylą. Vidaus reikalų ministerijos Bendrųjų reikalų departamento valdininkas Konstantinas Strolmanas atkreipė dėmesį į „Varpe“ (1895, Nr. 12, p. 189) išspausdintą Juozo Kauko (Raulo) straipsnį „Ar nauda, ar bėda?“, kuriame rašoma, kad spaudą legalizavus „pakilimas lietuviybės Prūsiose, ir dabar abejotinas, tada visiškai žūtų, neturint paramos iš Rosijos pusės Lietuvos“ [11, 216, 366]. Viltis, kad susilpnės ar visiškai nutrūks abiejų tautos dalių ryšiai, buvo vienas lietuvių spaudos draudimo panaikinimo argumentų.

Spaudos draudimas lietuvių kultūros raidą suvėlino bent porą dešimtmečių, tačiau rusų vyriausybė turėjo prisipažinti, kad savo tikslų aklos prievartos būdu nepasiekė. Vilniaus generalgubernatorius Piotras Sviatopolkas-Mirskis (1904 m. paskirtas vidaus reikalų ministru) savo ataskaitoje carui, aptardamas lietuvių spaudos draudimo

rezultatus, rašė: „Niekad ir niekur literatūra nebuvo sukuriama vyriausybės. Plėtodamasi drauge su bendru dvasiniu tautos augimu, literatūra visiškai priklauso nuo visuomenės. Vyriausybė gali skatinti, netgi duoti kryptį, bet ne kurti literatūrą“ [10, 209–210]. Literatūra suprantama kaip etninės kultūros dalis, reikšminga tautinei tapatybei, kurią vyriausybei magėjo panaudoti savo „depolonizacijos“ politikai. Antra vertus, savaiminę lietuvių rusifikaciją, kaip manyta, sąlygosianti valdinę mokyklą. Juolab kad liaudyje dar likęs „gyvas ištikimybės Rusijai jausmas“ [11, 145–147, 322–323]. P. Sviatopolko-Mirskio neapleido viltis, beje, taip pat nepasitvirtinusi, kad įmanoma dviguba tapatybė – politinė rusiška ir jai subordinuota etninė lietuviška.

Spaudos draudimo metai buvo sunkiausias lietuvių tautinės tapatybės raidos etapas. Simo Sužiedėlio žodžiais, tuomet „kova iš esmės buvo vedama dėl tautos, ne dėl raidės“ [19, 32]. Draudžiamoji lietuviška spauda kėlė lietuvių tautą šiuolaikiniam gyvenimui.

Įteikta 2005 m. vasario mėn.

NUORODOS

1. ANDERSON, Benedict. *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius, 1999. 245 p.
2. DOLBILOV, Michail. Imperijos biurokratija ir lietuvių kalbos lotyniškais rašmenimis draudimas 1864–1904 m. Iš *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 111–136.
3. GLĘBOCKI, Henryk. Aleksandras Hilferdingas ir slavofilų Rusijos imperijos vakarinių pakraščių tautų kultūrinio atgimimo koncepcija. Iš *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 45–78.
4. HROCH, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*. Praha, 1968. 171 p.
5. JURKIEWICZ, Jan. Problem tożsamości narodowej Litwinów i Polaków na Litwie (1863–1914). Iš *Mniej znane historie z dziejów Europy Środkowoschodniej*. Pod red. M. N. Topolskiej. Ziclon Góra – Poznań, 2003, p. 75–90.
6. KALUŠKEVIČIUS, Benjaminas; MISIUS, Kazys. *Lietuvos knygnešiai ir daraktorai 1864–1904*. Vilnius, 2004. 672 p.
7. KARČIAUSKIENĖ, Magdalena. Mokykla ir pedagoginė mintis kapitalizmo kilimo laikotarpiu (1861–XIX a. pabaiga). Iš *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*. Vilnius, 1983, p. 181–239.
8. KAUNAS, Domas. *Aušrininkas. Tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas*. Vilnius, 1996. 233 p.
9. KAUNAS, Domas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius, 1996. 764 p.
10. *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a.–XX a. pradžioje*: faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys. Sudarė R. Vėbra. Vilnius, 2001. 608 p.
11. *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*. Sudarė A. Tyla. [2 leid.]. Vilnius, 2004. 394 p.

12. ŁOSSOWSKI, Piotr. Polityka władz rosyjskich wobec mniejszości narodowych na przykładzie zakazu druków litewskich w latach 1864–1904. Iś *Dawna a nowa Rosja (z doświadczeń transformacji ustrojowej)*. Warszawa, 2002, p. 107–121.
13. MERKYS, Vytautas. *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864–1904*: informacinė knyga. Vilnius, 1994. 579 p.
14. MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai 1864–1904*. Vilnius, 1994. 419 p.
15. MILLER, Aleksei. Kalba, tapatybė ir lojalumas Rusijos imperijos valdžios politikoje. Iś *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 15–26.
16. NOWAK, Andrzej. *Od imperium do imperium. Spojrzzenia na historię Europy Wschodniej*. Kraków, 2004. 399 p.
17. POCYTĖ, Silva. Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos XIX a. antroje pusėje klausimu – kultūrinis ir politinis aspektas. Iś *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 235–248.
18. *Raidžių draudimo metai*. Sudarytojas D. Staliūnas. Vilnius, 2004. 272 p.
19. SUŽIEDĖLIS, Simas. Lietuvių tautos kova dėl raidės. Iś *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*. Roma, 1969, t. 6, p. 21–41.
20. STALIŪNAS, Darius. Lietuvių tapatumas, kalba ir rašmenys Rusijos tautinėje politikoje (XIX a. 7-asis dešimtmetis). Iś *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 79–109.
21. THADEN, Edward. Traditional Elites, Religion and Nation-Building in Finland, the Baltic Provinces and Lithuania, 1700–1914. Iś *Finland and Poland in the Russian Empire: A Comparative Study*. London, 1995, p. 1–15.
22. TYLA, Antanas. Tautos tvirtybė. Kova dėl lietuviškos spaudos. Iś *Darbai ir dienos*. Kaunas, 2004, t. 38, p. 7–16.
23. TYLA, Antanas. *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*. Vilnius, 1968. 271 p.
24. WALICKI, Andrzej. *Rosja, katolicyzm a sprawa polska*. Warszawa, 2002. 462 p.
25. WEEKS, Theodor R. Jidiš ir lietuvių kalbos Rusijos imperijoje: politika dviejų „uždraustų kalbų“ atžvilgiu 1863–1913 m. Iś *Raidžių draudimo metai*. Vilnius, 2004, p. 175–190.
26. WEEKS, Theodor R. *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. Northern Illinois University Press, 1996. 297 p.
27. ДОЛБИЛОВ, Михаил Д. Конструирование образов мятежа: политика М. Н. Муравьева в Литовско-белорусском крае в 1863–1865 гг. как объект историко-антропологического анализа. Iś *Acta Nova 2000*. Под. ред. А. И. Фильошкина. Москва, 2000, p. 338–408.
28. КАППЕЛЕР, А. *Россия – многонациональная империя: возникновение, история, распад*. Москва, 2000.
29. ПИРОЧКИНАС, Арнольдас. В борьбе за литовскую печать мы не были совершенно одиноки. Iś *Борьба литовского народа за свободу печати в 1864–1904 гг.* Вильнюс, 2004, p. 25–34.

THE LINKS BETWEEN THE BANNED LITHUANIAN PRESS AND THE NATIONAL IDENTITY

VYTAUTAS MERKYS

Abstract

It is usually written that the ban of Lithuanian press in Latin and Gothic script in 1864–1904 has meant the ban of all Lithuanian press. The reason for this is that Lithuanian press in Cyrillic script was monopolized by Russian authorities and focused to disintegration and assimilation.

lation of Lithuanian nation. As comparatively literate Lithuanian nation was boycotting these publications the banned press grew and became more numerous and richer. The publishing was concentrated in Lithuanian Minor (Prussia, Germany) and the USA and secretly disseminated among Lithuanians in Russian empire. This press (books and periodicals) was a major factor of Lithuanian national identity. The distribution of the press was not equal; it depended on the cultural level and national consciousness of the inhabitants. In the part of Lithuanian, which was actively polonised (Vilnius episcopate), religious literature played a strong role in the development of Lithuanian national identity. The article investigates the problem of national integration of both parts of the nation (in Russia and in Germany) in the light of the ban of Lithuanian press.